

¹ Король, Д. О. (2015). *Вступ до історичної танатології : навч. посіб.* Київ: НаУКМА.

Денис Король – кандидат культурології, доцент кафедри культурології Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

ДЕНИС КОРОЛЬ: Знайти тисячу скелетів не так важко, як уявити їхнє життя в останні дні перед смертю

Що таке танатологія? У Вас є посібник з історичної танатології¹. Якою ще може бути танатологія, крім історичної?

Вона радше культурно-історична, але тут є нюанси. Бо останні пів століття завдяки школі «Анналів» історію розуміють радше культурологічно – як поле дослідження проявів ментальних моделей давнини. У випадку з *cultural pre-history* ми маємо справу зі старожитностями і дописемними культурами, але й тут ми вивчаємо не поодинокі випадки, а повсякденність. Чим ці люди жили, чому в цю добу люди робили саме так, а, скажімо, через 200 років – зовсім не так. Категорія «смерті» дає змогу дуже добре це відстежити. Стародавні культури взагалі були дуже консервативні в цьому плані. Поховальна обрядовість, знову ж таки старожитності... Якщо щось із цього радикально змінюється, то це означає злам у світосприйнятті.

Тож танатологія – наука, яка вивчає сприйняття смерті, посмертя, зміну цього сприйняття у культурно-історичному ключі. Є й інші ракурси, скажімо, психоаналітичний (Зігмунд Фрейд, його учень Жак Лакан)

і психологічний (Станіслав Гроф і трансперсональні практики), це теж вивчення смерті. Звісно, ще є танатологія біологічна. Зрештою, цей термін у такому значенні й виник 100 років тому.

Антропологи тоді ж почали вивчати поховальну обрядовість, для них характерне комплексне бачення. Наприклад, зміни обрядовості родильної та весільної майже не відбивають радикальних змін у ставленні до життя. А поховальний обряд відбиває. Ось тому танатологія для вивчення змін ментальності є дуже плідним інструментом. Чим я і займаюся.

Ви трохи вже зачепили українську та зарубіжну історіографічну традицію. Розкажіть, наскільки ця тема доступна для майбутніх істориків, культурологів? Треба мати якісь спеціальні знання, наприклад, мов?

Якщо ми розглядаємо листування, щоденники XV–XVI століття, то знання мови безумовно потрібне. Однак танатолог може не бути фаховим істориком-архівником. Він може використовувати спостереження своїх колег.

² Король, Д. О. (2020). In Мемоіа: Проблемні поля культуральної археології в контексті спостережень Л. С. Клейна. *Наукові записки Науками: Історія і теорія культури*, 3, 97–102. <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2020.3.97-102>

От я якраз нещодавно писав про тезу покійного Льва Самуїловича Клейна ², який розділяє історію, археологію та культурологію. Для нього археологія – це не частина історії, вона взагалі до неї, історії, не має галузевого стосунку, хоча й має історичний підтекст. Так само і культурологія: вона завжди має історичний підтекст. Але не все, що має історичний підтекст, є історією. Це важливо розуміти. Археологія – справді неначе польова криміналістика. Польовий фахівець приходить, аналізує об’єкт і бачить, що, як і де лежить, коли саме це тут було полишено і приблизно за яких умов. Це все, що він може для себе сказати. Археолог не мусить визначати, який саме тут народ жив, якою мовою говорив, у що вірив, та інші екстраполяції. У принципі це не його обов’язок, але він лишає свій польовий звіт, і тоді культуролог або антрополог дивиться на ці спостереження і робить висновок, як і казав Лев Самуїлович Клейн. Ось для такого висновку потрібна певна ерудиція і обізнаність у кількох напрямках, чим глибше, тим краще. Корисно розумітись на антропології, порівняльній лінгвістиці, на мистецтвознавстві; потрібні археологічні знання тощо. Тобто є небезпека, що такий фахівець буде універсалом, але поверховим. Але якраз фахівець вузький не має цієї ерудиції. Тому потрібна співпраця. І комплексний підхід. Антрополог-енцикло-

педист має співпрацювати з прикладними фахівцями: без їхніх звітів він не здатний зробити грамотний висновок. А вони, своєю чергою, отримують від нього тлумачення їхніх спостережень, і це поглибить їхнє розуміння свого предмета дослідження.

Чи потрібно мати спеціальні природничі знання? Наприклад, знати анатомію?

Звісно, бажано. Є окремо антропологія фізична. Приміром, є російська дослідниця Марія Меднікова, дуже фаховий представник фізичної антропології. Її тема – посмертні девіації. Вона дивиться на деформовані черепи, розчленовані кістки в похованнях. І вона розглядає, чому це так. Чому був культ мертвої голови в давнину? Чому кістяки безголові, коли голову відтяли після поховання? Та багато іншого.

А чому?

Це ціла історія. Легенди про упирів і вовулаків характерні для території між Віслою та Дніпром, і від Балтики аж до Кавказу. Всі ці народи, від аланів на Кавказі до скандинавів і їхніх попередників, скіфи, представники катакомбної культури мають у фольклорі та обрядовості схожий сюжет.

Герой має здобути «чарівний» артефакт: скажімо, батьківський меч, якому 400 років. Він іде до поховання. Встає мрець, який цей меч охороняє. Герой із ним має поборотися. Далі демонстративно відтинає йому голо-

³ Декотрі зазначені аспекти відображено зокрема у таких працях автора: Король, Д. А. (2016). Некоторые славяно-скандинавские танатологические параллели в контексте культа предков. *Virtus. Scientific Journal*, 7, 13–19; Його ж. (2017). Фетишизація мертвої голови як вмістилища позатілесної духовної сутності. *Магістеріум*, 68: *Культурологія*, 79–94.

⁴ Див. детальніше про С. Ж. Пустовалова: Король, Д. О. (2018). До 65-річчя Сергія Жановича Пустовалова. В *Пустовалов Сергій Жанович: до 65-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч.* (с. 51–57). Київ: Вид. центр КНУКіМ. (Серія «Вчені КНУКіМ»; вип. 6).

ву, забирає меч і йде. І справді, в похованнях вікінгів знаходять мечі римського часу. Зрозуміло, що справжнього бою з мерцями не було. Але проникнення в давні кургани були. Є навіть така думка, що це була своєрідна ініціація. Син правителя мав спуститися в курган. Його вихователь вдягав маску, ніби стаючи на цей час демонічним мерцем, як-от у традиційному балійському театрі Баронг чи в японському Но. Тобто його не вважали таким собі пересічним вуйком, що грає маскаррад, як зараз Діда Мороза. Він справді вважав себе мерцем. Цей парубок також вважав його мерцем. Це було справжнє змагання, яке могло призвести до каліцтва одного з них, як у будь-якій містерії. Це поки що лише теза, її не підтверджено. А підтверджено дуже багато поховань специфічного типу з відтятими головами саме на території готів, аланів, скандинавів доби Вендель (тобто Східної Європи від римського часу до X століття) ³.

Тож, вивчаючи будь-які подібні девіації, треба мати певний фах.

Як Ви прийшли до цієї теми?

Дуже цікаве запитання. Якщо брати з погляду психології, гештальтів із дитинства, в мене був один епізод: я потрапив на фільм жахів і злякався. І сам собі сказав, що це не-

подобство треба перебороти, почав спеціально на ходити на фільми жахів, щоб побороти цей страх. Це якраз були 1990-ті роки, доба відеосалонів. Я ходив на різні «ужастіки», і зрештою вони мені сподобались. Я малював комікси про мерців. А про те, щоб цим займатися, у школі я не думав. Про біологію я думав, вона мене приваблювала. І от я потрапив у гуманітарну сферу до Києво-Могилянської академії, де тоді працювала нова кафедра культурології та археології, яку відкрив Микола Олександрович Чмихов. Дуже цікава ідея поєднання культурології та археології, їх синтез.

У 1996 році в нас була археологічна практика: ми їздили копати монастир Бориса і Гліба, під Вишгородом. Я собі мріяв: «От якби знайти справжній скелет, справжній череп». Мене оце заворожувало, і я їх зрештою там і знайшов. Мене це так зачарувало, що якимось подумки я до цього почав іти. На першому курсі я ще не думав так предметно (взявся досліджувати скандинавські міфи та легенди), однак це вплинуло на налаштованість. Тому коли на магістерській програмі спитали про тему диплома, я не довго думав і відповів: уявлення про смерть у давніх скандинавів. Зрештою про це була й моя дисертація.

*А хто був Вашим науковим керівником?
Пустовалов Сергій Жанович ⁴.*

Чому саме скандинави привернули Вашу увагу?

Скандинави – дуже плідне поле для дослідження. Тому що в них є епос, що зберігся, саги. Однак саги мають таку особливість: оповідачі самі вірили в те, що розповідали про ту чи ту особу. Тобто це не була цілковита вигадка. Були, звісно, королівські саги, які писали як піар. А оповідачі родових саг знали все про конкретних хуторян, їхнє походження, повсякденне життя... Ішов собі герой дорогою, а назустріч вийшов мрець. То вони точно в це вірили. Хоч би що вони там описали, все це було безумовно важливим. І ось такі химерні зустрічі також були знаковими. У них свого часу теж траплялись епідемії, а в середньовічній психології епідемія завжди була пов'язана з ожилими мерццями. Приміром, є запис XII століття про те, що у Пскові сталися пошесть і нашестя «наві».

Зміни у житті й віруваннях людей часто можна відстежити за малюнками на гробницях, на поховальних плитах і стелах, наприклад, V–VIII століть у Скандинавії. Тоді ж поширювалася рунічна писемність, і найраніші рунічні записи – це переважно епітафії. Чому вони це малювали і писали? Це було послання для померлих, і було важливо їх саме написати.

Отже, Північна Європа – то взаємопов'язаний міждисциплінарний комплекс: література, архаїчне мистецтво, старожитності, культуральна історія, порівняльна антропологія. І цей комплекс мене приваблює досі.

Пан Чмихов і пан Пустовалов – Ваші ментори у цій темі?

Є ще третій. Юрій Віталійович Павленко. Він був (неформально) моїм другим науковим керівником, а до того ж і моїм опонентом на захисті. Він стимулював мене. І якщо Сергій Жанович Пустовалов і Микола Олександрович Чмихов надихнули мене займатися археологією, то Юрій Віталійович надихнув мене на цивілізаційний розвиток, він казав мені постійно: «Відійди від тих скандинавів, подивись на світ ширше. Стародавня Америка, Азія, мегалітичні народи, про це мало пишуть». Він мене зацікавив, я, звісно, ще не повністю у цьому напрямі, однак мене ця тема приваблює, і в останні п'ять років я все більше заглиблююсь у неї. У проблематику цивілізацій зокрема (і танатологія тут стала у великій пригоді).

А емоційна складова є у Вашій роботі? Спробую провести аналогію: люди, які вивчають Голодомор, Голокост, емоційно тяжко це переживають. У Вас немає таких проблем?

Проблемами масових убивств спеціально не займався. Знайти тисячу скелетів не так

важко, як увияти їхнє життя в останні дні перед смертю. Просто мертве тіло, це, як кажуть буддисти, – костюм, який душа скидає. В інтернеті легко знайти фото, які шокують багатьох: як тибетський монах флегматично розчленовує людське тіло та згодовує його шулікам (а іншого похорону там донедавна не було). Для тибетців це насправді буденна річ, все одно що віднести на смітник шапку чи пальто, бо це просто мертве тіло. Для них це не табу, табу – це завдавати людям страждання.

У деяких культурах, якщо є вибір – страждання або смерть, вибирають смерть. У деяких культурах смерть заради чогось вважали почесною: скажімо, ті самі мезоамериканські народи, ацтеки. У японців сепуку теж із цієї категорії. Попри те, що його офіційно заборонили, ця традиція глибоко закладена в японській ментальності. В 1990-ті роки в деяких японських великих корпораціях були феодальні традиції: глава – такий собі князь-даймьо, а топ-менеджери – його самураї. І увявіть, що керівник порушив закон, приходять поліція і починає розслідування. З одного боку, сказати неправду – це піти проти держави (а японці до цього ставляться дуже серйозно). А з іншого, сказати правду – означає зрадити главу корпорації. І тому були масові самогубства серед співробітників (щоправда, японці вкорочують собі віку і з багатьох інших причин)⁵.

У ті самі 1990-ті була хвиля самогубств у країнах Бенілюксу. Однак явно не з тих причин, бо зовсім інша ментальність. Деякі культурологи порівнюють це з античною міфологією та згадками про щасливих гіперборейців. Вони, мовляв, настільки щасливі, що втомлюються від життя і крокують у море, бо не бачать сенсу жити далі. Можливо, це властиве і модерним успішним країнам, де все регламентовано: яку ти школи закінчиш, скільки в тебе буде дітей, де тебе поховують, який у тебе буде собака. Якщо ти це вже знаєш і немає інтриги, можливо, це веде до потягу до смерті. Але це вже психологія, і тут я, на жаль, не фахівець.

А чи є місце етичним, моральним дилемам у танатології? Чи можна порушувати чийсь спокій, досліджуючи поховання?

На Кавказі й досі не дозволяють копати давні могили. Тому що багато громад вважають, що це їхні прадіди. Хоча антропологи сміються, адже йдеться часто про осетинів, карачаївців або кабардинців, що прийшли до Кавказьких гір у середні віки, тобто про нащадків кипчаків або максимум аланів. А могилам 4–5 тисячі років! Однак люди вважають, що «то наші предки». Тому вони з рушницями відганяють археологів, це правда. Це комічно й сумно водночас, але таких регіонів небагато. Значно більше місць, де в умовах новітніх трендів *private property* па-

⁵ Детальніше див.: Мещеряков, А. Н. (2013). Упразднение тела: японский тоталитаризм и культ смерти. *Отечественные записки*, 5, 157–174; Образцова, И. И. (2007). Особенности японского менталитета на примере отношения к суициду. *Сумма философии*, 7, 174–179.

нує ідеологія «це моя територія, мій город, робитиму, що захочу», де не допускають жодних рятувальних робіт археологів, «бо там мої бурячки». Є ситуації протилежні. Приміром, у Мексиці, небагатій країні, еліта пишається, якщо на їхній території щось знаходять.

А яка верхня хронологічна межа Ваших досліджень? Це не ХХ століття?

Справді, мушу визнати: проблемами сучасності я мало цікавлюся. Мене більше

приваблює період максимум до ХVІ століття. Окремі моменти ХІХ століття. Мода на посмертні родинні фотографії, наприклад. Це, звісно, дивує – фото мертвого тіла з живими, однак тоді фотографія була феноменом, не можна було зробити селфі. І якщо раптом за життя не встигли, то хотіли мати хоча б посмертну фотографію. Та подеколи танатологічні «фішки» актуалізують для мене і сторінки сьогодення.

Розмову вела Тетяна Водотика